

УДК 82:11.852

РЕЦЕПЦІЯ АНТИЧНИХ ОБРАЗІВ ЯК ПРОЕКЦІЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО БУНТУ В ЛІРИЦІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Галина Левченко

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008,
e-mail: ruhe@ukr.net*

Дослідницьку увагу сфокусовано на рецепцію в ліриці Лесі Українки образів античної літератури – Іфігенії, Прометея, Орфея, Сізіфа, Ніюбеї, Сапфо. Запропоновано екзистенціалістське та психобіографічне тлумачення мистецького вибору саме такого образного матеріалу, розглянуто двоякий вибір ліричних героїв смерті – як звільнення й як капітуляції.

Ключові слова: рецепція, традиційний образ, абсурд, суїцид, метафізичний бунт.

Проблема екзистенціалістського підґрунтя творчості Лесі Українки вже була поставлена в українському літературознавстві. Її розглядали такі дослідники, як А. Бичко [1], Т. Гундорова [2], О. Забужко [3], С. Кочерга [6], Я. Поліщук [8] та ін., проте їхні студії стосувалися насамперед драматургії письменниці. Але мікрообрази лірики та загальна настанова щодо світу ліричних героїв поетеси також суголосні філософській позиції екзистенціалістів, яскравим підтвердженням чого є, зокрема, художня рецепція образів античної літератури.

Властиві особистості Лесі Українки духовне самодолання й піднесення пов'язані із важливими для філософії екзистенціалізму поняттями волі та вибору, які єднають емпіричне тіло матеріалістів і детерміністів та містичний дух ідеалістів у тотальність психічного самовияву. Діяти в онтології Ж.-П. Сартра – означає змінювати форму світу, а для того, щоб узятися за здійснення цих змін, необхідно визнати об'єктивність браку чогось у своєму житті, усвідомити певну негативність – *desideratum*. У листах Лесі Українки є чимало зізнань, які підтверджують, що саме негативні враження: болі, втрати, хвороба, – часто ставали каталізаторами її творчості. Для прикладу, кілька моментів із листів до брата Михайла: **“Після тижня масажної курації нога моя розтроюдилась так, що й ступить було годі. Тоді я покинула його. Першу ніч я провела тоді, як тінь в Дантовому пеклі, – з плачем і скрежетом зубовним. На другу ніч затялась, не плакала і цілу ніч писала в ліжку, почала невелику поему і, здається, по їй не видно, як мені приходилось тісно при писанні”** [11, с. 37], **“Смутна новина (заборона цензурою публікувати збірник “Плеяди” – Г. Л.) мене дуже-дуже засмутила. Перше я мало не заплакала, потім розізлилась страшенно, а потім на мене напав якийсь дух упорства, і я наважилась сьогодні писати, як могтиму, цілий день, і взагалі робитиму вдвоє тепер”** [11, с. 35], – та до Осипа Маковея: **“Що ж, власне, до смутного колориту в моїх поезіях,**

то я Вам скажу одну річ, цікаву для критика-психолога: часто у поетів настрої поетичний залежить від погоди – одні найбільше пишуть навесні, в чудову погоду, другі можуть писати тільки під час осінніх дощів, у мене ж сей настрої залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше в ті дні, коли на серці негода, тоді чогось швидше робота йде” [11, с. 154]. Найперші поетичні рядки Лесі Українки також виражають негативність: “Ні долі, ні волі у мене нема...” (“Надія”), – демонструючи, що саме *desideratum* від початку поставав як вагомий зовнішній чинник для з’яви її поетичного слова. Тих дезидератів і різних “не” було в житті поетеси аж задосить, про що вона сама якось написала в листі до М. Кривинюка: “Коли б не лікарська вуздечка, то я б і писала і все, що хочете, робила б, ну, хоч так, як позаторік, коли не ліпше. Та коли ж приказано при найменшій втомі кидати роботу, а найменша втома у мене завжди приходила хутко, починаючи з 11-літнього віку, та ще приказано увечорі не писати, трудної розумової роботи не робити і взагалі всяких “не” багато: не ходити багато, не ходити в гори, не їздити паровозом довго, не робити гімнастики, не купатися ні в річці, ні в морі, не робити важкої ручної роботи і взагалі уникати напруження рук і плечей, не співати, не говорити голосно і довго, не іритуватись. Ет, просто, одним словом: вегетувати” [11, с. 614].

Окрім визнання певної негативності, Леся Українка щоразу конститувала невдовільняючий її стан речей в “ізолювану систему” (на зразок: “щоб не думать про їх та про мою ногу”) – вона долає і заперечує страждання для того, щоб можна було зробити його об’єктом відстороненого споглядання, визначити як нестерпне і перетворити в мотив революційної дії, бунту проти існуючих обставин. Цей мотив, за Сартром, набуває властивого йому значення тільки через постановку мети – тобто через щось іще неіснуюче, трансцендентне – скажімо, певний творчий задум. Саме тому поруч із кожним стражданням в Лесі Українки йдуть констатації, спрямовані на активізацію діяльності. “Дух упорства” – неантисипційна сила свідомості, яка щоразу постає інтегральною частиною ставлення мети, виводячи особистість за межі детерміністської формули “мотив–дія–мета” у царину екзистенційного вибору.

У проекції на ліричні твори Лесі Українки цей вибір яскраво оприявнюється в образах поетичного натхнення, що здатне преображувати світ. Описуючи творчий процес, поетеса вдається до рецепції античних міфологічних образів, за якими літературна традиція закріпила функції покровителів поетичної творчості – це муза, яснокрила богиня фантазії, крилатий кінь поезії, генії. Ці образи ми можемо трактувати як “конкретні” образні константи літературної традиції, що виражають опанування психічного життя митця якоюсь вищою, могутньою і непереборною силою. Найбільш драматичні взаємини мають герої Лесі Українки із музами та богинею фантазії. Досить легко окреслити парадигму художньо-семантичних функцій, виконати які повинні образи цих міфічних істот у ліриці Лесі Українки. Найперше, муза та богиня фантазії приводяться до трансформації світобачення ліричних героїв: “Фантазіє, богине легкокрила, /Ти світ злотистих мрій для нас відкрила /І землю з ним веселкою з’єднала. /Ти світове з’єднала з таємним. /Якби тебе людська душа не знала, /Було б життя, як темна ніч, сумним” [10, с. 28]. Друге – їхня функція – бути трансляторами інформації про певні сакральні призначення, які мусять здійснити ліричні герої. Так у поезії “Сон” Богиня Фантазії повідомляє ліричній героїні, що вона має порушити світовий орган

“Не дужою, та сімолю рукою, / Всесвітнє зло тим гуком переможеш, /Здобудеш для землі і щастя, і спокою” [10, с. 57], і пророкує, що її життя хутко згасне, “як блискавка, що перед громом свіне” [10, с. 57], і що вона не побачить життя, осяяного правдою, яку сама ж і здобуде. Третє – вони знімають напруження перед злетом, полегшують піднесення, динамізують психічне життя. Прагнення духовного піднесення, але, водночас, вагання й сумніви ліричної героїні яскраво втілені у драматично напруженому монолозі-звертанні ліричної героїні до музи: “То **bi or not to bi?**..”: “Скажи мені, порадице надземна, /Куди мені податись у просторі? /Чи маю я здійснити срібло-злото /З своєї ліри і скувати рало, /А струнами сі крила прив’язати...” [10, с. 193], “Чи, може, злинати орлицею високо, /Геть понад кручі, у простор безмежний, /Вхопити з хмари ясну блискавицю, /Зірвати з зірки золотий вінець /І запалати світлом серед ночі?” [10, с. 194]. Пам’ятає про високе призначення музи лірична героїня в поезії “До музи” [10, с. 163]. У другій поезії з циклу “З пропавших років” “Обгорта мене туга, болить голова...” вже сама муза запрошує ліричну героїню линути за собою до зір [10, с. 196]. На містичний зв’язок поета і його музи натякає поезія “Надсонова домівка в Ялті”, у якій бачимо образ музи, яка не полишає поета навіть після його смерті і “витає сумна” над його домом, “літа в самотині, /Кличе поета свого” [10, с. 96]. У деяких творах взаємини з музою побутовізовані й олюднені, і є іронічним модусом художнього втілення цих образів. У вірші “Шлю до тебе малий сей листочок” музу запрошують до виконання буденної дії – звеселити “смутого друга” [10, с. 295], у поезії “Ave Regina” – вислуховує претензії та звинувачення ліричної героїні: “Безжалісна музо! Куди ти мене завела? /Навіщо ти серце моє одурила, привабила маревом щастя? /Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні б умерти зо мною?” [10, с. 191]. У поезії “Зимова ніч на чужині” із циклу “Кримські відгуки” та в гуморесці “Музині химери” поет і муза з’ясовують певні “технічні” моменти творчості. Також іронічно звертається Леся Українка до образу крилатого коня, як у поемі “Давня казка”: “Певна річ, – поет говорить, – /То не легке полювання, /А то б досі вже на лаври /Хто б схотів, то й був багатий, /Ні, – химерний, норовистий /Кінь поезії крилатий!” [12, с. 132]. З поетичним пересотворенням світу пов’язаний в ліриці Лесі Українки образ геніїв, як у поезіях “Завітання” та “Errug ti tradiro”. Геній (від лат. *genius* – дух) – творчий дух всесвіту, а також опікунський дух людства та індивідів, часто ототожнюваний з грецьким демоном. Стародавні римляни запозичили цих духів-охоронців від етрусків і вважали, що геній формує особистість і є супутником людини протягом цілого її життя. Крім того, це вища істота, що, нібито, є у славетних людей (наприклад, геній, або *Spiritus familiaris* Сократа). В обох названих поезіях Лесі Українки образи геніїв символічно втілюють полярні точки піднесеного буття. Муза, янокрила богиня фантазії, крилатий кінь поезії, генії – всі ці міфологічні істоти наділені крилами, вони є раціоналізацією духовної операції піднесення, творчого дистанціювання від дезідератів повсякдення.

Як не парадоксально звучить у Альбера Камю думка про те, що усвідомивши раз абсурд, людина прив’язується до нього назавжди, – Леся Українка часто демонструє позицію цієї прив’язаності і навіть обов’язку продовжувати тривання цієї ситуації. За текстами її листів стоїть особистість вольова й раціональна (“еластично вперта”, за власним самовизначенням). Поетеса зберігала оптимізм і почуття гумору, що передбачає певне дистанціювання від власного болю, обрала раціонально виправдану й життєствердну

поведінку. За переконанням А. Камю, що написано в есеї “Міф про Сізіфа”, особлива любов до ясності й чіткості у всьому, сильна воля й раціоналізм здатні поглиблювати ситуацію абсурду. Бо абсурд передбачає, перш за все, незбігання й суперечливість у співіснуванні людини раціональної й світу з його ірраціональною непізнаваністю та випадковістю. У Лесиному випадку цей абсурд поглиблювався протистоянням геніальної обдарованості й хворого тіла, що обмежувало поетесу навіть у найелементарніших діях. В одному з листів до сестри поетеса написала про те, що могла б знайти “щось таке, що допомогло б мені скоріше спалити себе, спалити з ентузіазмом, з безсонними ночами, з поривами творчості. Але я думаю, що я не маю права на се. Я, інвалід, недобиток, не маю права добити себе” [5, с. 593]. Так само прив’язують себе до ситуації абсурду її літературні герої. Доведені відчуттям абсурдності світу до прагнення суїциду (морального чи фізичного) і ясно усвідомлюючи його, вони, все ж, культивують волю до життя, змагання і любов, продовжуючи цим тривання своїх страждань. До таких героїв можна віднести Іфігенію, Прометея, Орфея, Сізіфа. Дорогу до втечі перекрито в ім’я абсурдної “даремної жертви” – щоденної земної праці. Образ Сізіфової праці згадано в одній з ранніх поезій “Contra spem spero”, і ця поезія, як свідчить лист до брата, була автобіографічною. А отже, вже в перших поетичних спробах рецепція античних образів супроводжується проекцією на них власного індивідуального досвіду. Поетеса завжди відповідала на ситуацію абсурду як людина бунтівна. Людина бунтівна заперечує, але не відрікається. Для прикладу, екзистенційний вибір Іфігенії в Тавриді: “(Дістає з-за олтаря жертвовний ніж, одкидає плащ і заміряється мечем проти серця, але раптом пускає меч додолу)/ Ні, се не варт нащадка Прометея! /Коли хто вмів одважно йти на страту, /Той мусить все одважно зустрічати! /Коли для слави рідної країни /Така потрібна жертва Артеміді, /Щоб Іфігенія жила в сій стороні /Без слави, без родини, без імення, – /Хай буде так” [10, с. 214].

У листах Лесі Українки як людини абсурду послідовно дотримано раціонального погляду на світ. Заперечуючи навіть надію як певну зайвину і спокусу для свідомості, наприклад, в листі до М. Кривинюка вона написала: “Бачите, коли вже я не “спускаюсь на дно”, то Вам і тим більше годиться не подаватись, бо против мене, властиво, більше темних сил стоїть, ніж проти Вас: Вам приходится втримувати надії, а мені... більш-менш зовсім без них обходитись. E sempre bene!” [5, с. 535]. У “Міфі про Сізіфа” А. Камю цілий розділ присвятив так званому філософському суїциду, у якому показав, як такі мислителі як К. Ясперс, С. К’еркегор, Л. Шестов, Е. Гуссерль визнали поразку інтелекту й виявили прихильність до певної ірраціональної ідеї (на зразок Бога) – до цього їх приводить філософствування у місці абсурду. Всі філософи-екзистенціалісти, на думку А. Камю, пропонують втечу з ситуації нестерпної ясності, яку переживає людська свідомість, **осягаючи абсурдність буття**. “Їх аргументи специфічні: наткнувшись на абсурд посеред руїн розуму, замкнувшись в обмеженому всесвіті людини, вони схиляються перед тим, що їх знищує, знаходячи джерело надії в тому, що знищують надію. Така “вимушена надія” стає для них релігійним символом” [4, с. 43]. З цього погляду, поетеса характерно описала в листі до Ольги Кобилянської від 16 січня 1901 р. своє життя в Мінську поряд із ліжком вмираючого С. Мержинського. Цей опис вражає неймовірним напруженням всіх сил душі в ім’я збереження ясності свідомості, в ім’я якомога довшого терпіння, в ім’я того, щоб лишитися в пустелі усвідомлення абсурду,

не втекти з того місця у психічну хворобу, щоб витримати абсурдність життя на пікові відчаю. Опіум, морфій та інтелектуальна праця в цьому листі стоять в одному ряду як засоби до втечі [5, с. 523]. Творча праця була у житті Лесі Українки тією “вимушеною надією”, заради якої варто було жити.

Важливим моментом розуміння Лесі Українки як екзистенційного бунтаря є її ставлення до смерті. Страх смерті Леся розуміла як страх за життя близьких. Що ж до власної смерті, то її поетеса часто розглядала як щось бажане, як своєрідну мрію про заспокоєння і відпочинок від земних справ. Вже саме таке ставлення до смерті є бунтом проти страху смерті. Цей бунт часто спроектовано на образи літературних героїв, які радо йдуть на смерть, яких ми зустрічаємо вже в найперших поетичних спробах авторки: “Самсон”, “Русалка”, “Давня казка”, “Саффо”, “Остання пісня Марії Стюарт”. Згодом ця позиція вилилася в низці втілень концепту жертви як загибелі ліричного героя. Мотив жертвовної смерті й трагічна самоофіра постають неодмінною складовою життя митця, поета (“Давня казка”, “На роковини”, “На столітній ювілей української літератури”). З цією темою пов’язаний образ Саффо із однойменної поезії: “Над хвилями моря на скелі /Хороша дівчина сидить, /В лавровім вінку вона сяє, /Співецькую ліру держить” [10, с. 48]. За переказами, Саффо народилася і творила на острові Лесбос, який описано в грецьких міфах як місце, де були поховані голова і ліра Орфея, і саме звідти походить лірична поезія. Леся увиразнює важливий зв’язок між лірою та серцем Саффо: “До пісні своєї сумної /На лірі вона приграє. /І з піснею тою у серці /Велика їй туга встає” [10, с. 48]. Як відомо, загибель Орфея була спровокована непогамовною тугою його серця за Еврідікою, яку співцеві так і не вдалося визволити із царства Аїда. Туга за коханим, що не відповів взаємністю, штовхнула до самогубства і Саффо, яка, за легендою, кинулася зі скелі в море.

Лірика Лесі Українки – це також поезія метафізичного бунту. Метафізичний бунт, за А. Камю, полягає в повстанні людини проти своєї долі та проти усього всесвіту, заперечуючи кінцеві цілі людини та світобудови. Метафізичний бунт виявляється на-самперед у ставленні до релігії і міфів, бо, зокрема, міфи й слугують для того, щоб примирити людину зі смертю, а з погляду екзистенціалізму – запропонувати людині ірраціональну територію для втечі від ситуації абсурду. Семантика метафізичного бунту охоплює всю світову вертикаль, що є у Лесі Українки втіленням трагічної аксіоми, яка відкрилася ще героєві її юнацької поеми “Місячна легенда”: “нема в світі правди”. У поле зору поетеси потрапляють сюжети міфо-релігійні, історичні, психобіографічні й соціальні, проте обов’язковою умовою для її зацікавлення цим сюжетом мав бути хтось, несправедливо покривджений, принижений, упосліджений. Тому чи зверталася вона до життя богів та героїв, чи писала про земних володарів, а чи про звичайних людей, на всіх рівнях збережено універсальне правило: бути на боці слабшого. І не заради нагороди, а із внутрішньої необхідності створеного міфосвіту Лесі Українки, найвищим законом у якому є гуманізм. Ця вертикальна людська вежа, вибудована із постатей-тіней несправедливо покривджених долею, богами, володарями чи простими людьми, здіймається в духовний безмір і протестує, голосно заявляє про біль, безчестя і несправедливість у житті людства. Саме тому серед героїв античності привернули до себе увагу поетеси образи Орфея, Прометея, Ніоби, Іфігенії. Розірваний вакханками трагічно закоханий бог, несправедливо ув’язнений герой, який приніс людям найбільше цивілізаційне благо –

вогонь, жорстоко й безвинно покарана через заздрощі богів мати, яку позбавили дітей, юна дівчина, через безглузде марновірство обрана як жертва язичницькій богині. Образи Христа й Прометей в ліриці Лесі Українки контамінуються, взаємонакладаються, як у поезії “Завжди терновий вінець”. І ця контамінація, і протиставлення шляху на Голгофу до шляхів тріумфаторів походять зі всеохопного екзистенційного гуманізму творчості поетеси, яка незмінно залишається на боці шляху страждань в ім’я людей. Не сила, не тріумфальні перемоги коштом страждань і смертей, а любов, жертвовність, самопосвята – головні цінності в ліриці Лесі Українки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бичко А. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд / Ада Бичко. – К. : Український Центр духовної культури, 2000. – 186 с.
2. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму / Тамара Гундорова – [Видання друге, перероблене та доповнене]. – К. : Критика, 2009. – 448 с.
3. Забужко О. Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко – [2-е вид., виправл.] – К. : Факт, 2007. – 640 с.
4. Камю А. Миф о Сизифе; Бунтарь / Альбер Камю ; [пер. с фр. О. И. Скуратович ; худ. Обл. М. В. Драко]. – Мн. : Попурри, 2000. – 544 с.
5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США. – 923 с.
6. Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів: монографія / Світлана Олексіївна Кочерга. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2010. – 656 с.
7. Мірошніченко Л. Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології / Лариса Мірошніченко. – К. : НАН України Інститут літератури імені Т. Шевченка, 2001. – 264 с.
8. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Монографія / Ярослав Поліщук – [Видання друге, доповнене і перероблене]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
9. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр ; [пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 854 с.
10. Українка Леся. Твори в чотирьох томах. [Том перший. Поетичні твори] / Леся Українка. – К. : Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1981. – 540 с.
11. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. [Том 10. Листи (1876–1897)] / Леся Українка. – К. : Наукова думка, – 541 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2011

Прийнята до друку 02.11.2011

THE RECEPTION OF ANTIQUE IMAGES AS THE PROJECTION OF EXISTENTIAL RIOT IN LESSIA UKRAINKA'S LYRICS

Halyna Levchenko

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, 10008,
e-mail: ruhe@ukr.net*

The article deals with the reception of antique images – Iphigenia, Prometheus, Cassandra, Orpheus, Sisyph, Niobeya, Sapho, Jephthah's daughter in Lessia Ukrainka's lyrics. Existential and psycho-biographical explanation of the artistic choice of the objects for de-scribing is proposed as well as the lyrical characters' dualistic choice concerning death – as liberation and as capitulation.

Key words: reception, traditional image, absurdity, suicide.

РЕЦЕПЦИЯ АНТИЧНЫХ ОБРАЗОВ КАК ПРОЭКЦИЯ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО БУНТА В ЛИРИКЕ ЛЕСИ УКРАИНКИ

Галина Левченко

*Житомирский государственный университет имени Ивана Франко,
ул. Б. Бердичевская, 40, г. Житомир, 10008,
e-mail: ruhe@ukr.net*

Исследовательское внимание в статье сфокусировано на рецепции в лирике Леси Украинки образов античной литературы – Ифигении, Прометея, Орфея, Сизифа, Ниобы, Сапфо. Предлагается экзистенциалистская и психобиографическая интерпретация эстетического выбора именно такого образного материала для изображения, рассматривается двойственный выбор лирическими героями смерти – как освобождения и как капитуляции.

Ключевые слова: рецепция, традиционный образ, абсурд, суицид, метафизический бунт.